

नारायणः । पुरुषः । अनुष्टुप्, १६ त्रिष्टुप्

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदशङ्गुलम् ॥ १०.०९०.०१

सहस्रशीर्षा- अनन्तशिरस्कः । सहस्राक्षः- अनन्तदृक् । सहस्रपात्- अनन्तगतिः । पुरुषः- अन्तर्यामी । पुरि शेते इति पुरुषः । पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति ब्राह्मणे । पुराणः । पूर्वमेवाहमिहासमिति ब्राह्मणे । सः- असौ पुरुषः । भूमिम्- पृथिवीमदितिं प्रकृतिम् । विश्वतः- सर्वतः । वृत्वा- व्याप्य । दशङ्गुलं अत्यतिष्ठत्- तामतिक्रम्यापि व्यवस्थितः ॥१॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १०.०९०.०२

यद्भूतं यच्च भव्यम्- जातं जनिष्यमानम् । सर्वम् । इदम्- एतत् । पुरुषः- आत्मा । एव । उत- अपि च । यत्- यदा । अन्नेन- भौमविषयेण । अतिरोहति- स्थौल्यभावं गच्छति । तदापि । अमृतत्वस्य- चिदाकाशस्य । ईशानः- स्वामी एव भवति । अमृतः सन्नेव स्थौल्यं गच्छति । स्वस्वरूपमजहदेव बहुरूपाणि गृह्णाति ॥२॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायैश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ १०.०९०.०३

एतावान्- सर्वोपि प्रकृतिविषयः । अस्य- एतस्य विष्णोः । महिमा । अतः- महिमातः । पूरुषः- विष्णुः । ज्यायान्- श्रेष्ठः । अस्य- एतस्य विष्णोः । विश्वा भूतानि- सर्वाणि प्रकृतिजातानि । पादः- चतुर्थोऽंशः । अस्य- एतस्य विष्णोः । त्रिपात्- अन्ये त्रयोऽंशाः । दिवि- चिदाकाशे । अमृतम्- विनाशरहिताः ॥३॥

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः । ततो विष्वङ्कामत्साशनानशने अभि ॥ १०.०९०.०४

त्रिपात्- अमृतः पुरुषः । ऊर्ध्व उदैत्- चतुर्थांशात् प्राकृतात् उत्कृष्टः स्थितः । अस्य- एतस्य पुरुषस्य । पादः- एकांश एव । इह- अत्र । पुनः- पौनःपुन्येन । अभवत्- सृज्यते । ततः-

अनन्तरम् । साशनानशने- अन्नान्नादादिकम् । साशनमन्नादम् । अनशनमन्नम् । अभि- अभितः ।
विष्वङ्- नानारूपेण । व्यक्रामत्- व्याप्नोति ॥४॥

तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ १०.०९०.०५

तस्मात्- पुरुषात् । विराट्- ब्रह्माण्डदेहः । अजायत- उद्भूतः । विराजः- ब्रह्माण्डदेहात् । अधि ।
पुरुषः- तदन्तर्यामित्वेन पुरुषो जातः । सः- असौ पुरुषः । जातः- अन्तर्यामित्वेन जातः सन्नेव ।
पश्चात्- अनन्तरम् । भूमिम्- प्रकृतिम् । पुरः- प्राकृतशरीरम् । अत्यरिच्यत- अतिक्रम्य विशिष्यते ।
अन्तर्यामिभावङ्गतविष्णोरपि स्वरूपतो न नाश इति भावः ॥५॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमर्तन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १०.०९०.०६

यत्- यदा । पुरुषेण- आत्माख्येन । हविषा- हव्येन । देवाः- द्योतनशक्तयः । यज्ञम्- उपासनम् ।
अर्तन्वत- विस्तृतवन्तः । तदा । अस्य- एतस्य पुरुषस्य । वसन्तः । आज्यमासीत् । ग्रीष्मः ।
इध्मः । शरत् । हविः ॥६॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ १०.०९०.०७

तम्- अमुम् । यज्ञम्- विष्णुमात्मानम् । अग्रतः जातम्- अस्मिन् पुरे पूर्वजम् । पुरुषम्-
अन्तर्यामिणम् । बर्हिषि- चित्तासने । बर्हिःशब्दोन्तरिक्षनामसु पठितः । प्रौक्षन्- संस्कृतवन्तः । तेन-
अनेन पुरुषाख्येन हव्येन । देवाः- द्योतनशक्तयः । साध्या ऋषयश्च ये- सिद्धानि दर्शनानि च ।
अयजन्त- विष्णुमेव उपासञ्चक्रिरे । शारीरिकेण त्रिपाद्विभूतिं विष्णुं पूजां कुर्वन्तीति भावः ॥७॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् । पशून्ताँश्चक्रे वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ १०.०९०.०८

तस्मात् । सर्वहुतः- सर्वात्मकपुरुषहव्यात्मकात् । यज्ञात्- उपासनातः । पृषदाज्यम् । संभृतम्-
सम्पादितम् । तान् । वायव्यान्- प्राणिनः । आरण्यान् ग्राम्यांश्च ये पशून्- वन्यग्राम्यमृगान् । चक्रे-
उत्पादितवान् ॥८॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ १०.०९०.०९

तस्मात्। सर्वहुतः- पुरुषहव्यभूतात्। यज्ञात्। ऋचः सामानि। जज्ञिरे। तस्मात्। छन्दांसि-
गायत्र्यादिछन्दांसि। जज्ञिरे। तस्मात्। यजुः। अजायत ॥९॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चौभयादतः।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ १०.०९०.१०

तस्मात्। अश्वाः- तुरगाः। अजायन्त- जाताः। ये के च। उभयादतः- उभयपंक्तिदन्तयुक्ता मृगा
जाताः। तस्मात्। गावः- धेनवः। ह। जज्ञिरे- जाताः। तस्मात्। अजावयः। जाताः-
उत्पन्नाः ॥१०॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ १०.०९०.११

यत्- यदा। पुरुषम्- विराजमात्मानम्। व्यदधुः- कल्पितवन्तः। तदा। कतिधा- कतिभिः प्रकारैः।
व्यकल्पयन्- विविधं कल्पितवन्तः। अस्य- एतस्य। मुखम्- वदनम्। किम्। बाहू- करौ। कौ।
ऊरू। कौ। पादौ- चरणौ। कावुच्येते ॥११॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १०.०९०.१२

अस्य- एतस्य पुरुषस्य। ब्राह्मणः- अध्यापको याजकः। मुखम्- वदनम्। आसीत्- अभवत्।
मुखेनैवाध्यापनं साध्यम्। राजन्यः- शासको वीरः। बाहू- बाहुत्वेन। कृतः- कल्पितः।
भुजपराक्रमेणैव शासनं साध्यम्। तत्- तदानीम्। यत्- यौ। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। वैश्यः-
वणिक्। ऊरू- ऊरूपलक्षितमध्यभागः। तेषां मध्यतः सृष्टिं वदति तैत्तिरीयब्राह्मणम्। तेषां मध्यत्वं
मनुष्यसमूहे। तेषामेव बहुत्वमपि भूयांसोऽन्येभ्य इति। पद्भ्याम्- चरणाभ्याम्। शूद्रः- सेवकः।
अजायत- कल्पितः। पादौ मूलोपलक्षणः। त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्चेत्यादिषु यथा ॥१२॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत। मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १०.०९०.१३

चन्द्रमाः- चन्द्रः। मनसः- चित्तात्। जातः- उत्पन्नः। चक्षोः- चक्षुषः। सूर्यः। अजायत-
उत्पन्नः। मुखात्। इन्द्रः- वृष्टिबलदेवता। अग्निश्च- पावकश्च। प्राणात्। वायुः- वातः। अजायत-
उत्पन्नः ॥१३॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १०.०९०.१४

नाभ्याः- नाभिकमलात्। अन्तरिक्षम्। आसीत्- अभवत्। तदेवान्तरालं नाभिवत्। शीर्ष्णोः-
शिरसः। द्यौः- नभः। समवर्तत- अभवत्। पद्भ्याम्- चरणाभ्याम्। भूमिः- पृथिवी। श्रोत्रात्-
श्रवणेन्द्रियात्। दिशः। दिग्भ्य एव श्रोतुं शक्यमिति कारणात्। तथा- इत्थम्। लोकान्।
अकल्पयन्- द्योतनशक्तयः पुरुषात् कल्पितवन्तः ॥१४॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १०.०९०.१५

अस्य- एतस्य पुरुषस्य। सप्त- सप्त छन्दांसि। परिधयः। त्रिः सप्त- द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे
लोका असावादित्य एकविंश इति तैत्तिरीयके। एत एव। समिधः कृताः- इन्धनसाधनभूताः। यत्-
यदा। देवाः। यज्ञम्- एवंविधमुपासनम्। तन्वानाः- विस्तृतवन्तः। तदा। पशुम्- द्रष्टारम्।
पुरुषम्- शारीरिकम्। अबध्नन्- सर्वेश्वराय पुरुषाय चित्ते निरोधं कृतवन्तः ॥१५॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १०.०९०.१६

यज्ञेन- धर्मेण। यज्ञम्- ऋतं विष्णुं वा। देवाः। अयजन्त- उपासते। तानि धर्माणि- ते धर्मा एव।
प्रथमाणि- पूर्वे। आसन्- अभवन्। यत्र- यस्मिन्। पूर्वे- पुराणाः। साध्याः- पुरुषसाधकाः।
देवाः। सन्ति- भवन्ति। नाकम्- तं स्वर्गमानन्दमयम्। ते- अमी। महिमानः- महात्मान
उपासकाः। सचन्त- सङ्गता भवन्ति ॥१६॥